

GIAN ANTONIO BENACCHIO

INTERPRETACIJA PRAVA IZMEĐU RAVNOTEŽE I RAZUMNOSTI U SUDSKOJ PRAKSI SUDA EVROPSKE UNIJE

Opće je poznato da sudska praksa Suda Evropske unije ima ulogu središnje važnosti u procesu evropeizacije nacionalnih prava te je neupitna važnost njezinih odluka među izvorima prava, operativnih pravila kao i općih načela prava. Evropska sudska praksa ima moć da utvrdi pravila koja se onda nameću nacionalnim pravnim porecima, provodeći tako integraciju s rješenjima koja su ponekad i vrlo inovativna. No, ono što se želi istaći je zapravo jedan dodatni aspekt, možda manje primjetan na prvi pogled: radi se o sposobnosti evropske sudske prakse u modeliranju prema standardima razumnosti nacionalnih pravila, čija bi stroga primjena mogla dovesti do nepravednih ili manje uravnoteženih rješenja. U doba rastućeg ubrzavanja društvenih i gospodarskih pojava od središnje je važnosti interpretativno djelovanje luksemburškog Suda kojim se može pronaći ravnoteža i razumnost između starih pravila i novih problema, kao i između vrijednosti, prava i interesa koji proizlaze iz društva u stalnoj i brznoj transformaciji.

Ključne riječi: evropeizacija, Sud Evropske unije, tumačenje, razumnost, harmonizacija

U V O D

Sudska praksa u sustavu izvora prava

Shvaćanje prema kojem stvaranje pravila koja imaju obvezujuće sadržaje s ciljem uređenja društva, koje se nalaze u određenom sustavu, pripada tijelima

---

Prof. dr Gian Antonio Benacchio, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Trentu, Italija, e-mail: g.benacchio@unitn.it

Države zaduženih za zakonodavnu funkciju, s obvezom sastavljanja, verbaliziranja te objavljivanja istih, počiva na filozofskim, političkim i društvenim vizijama koje su procvjetale u Evropi tijekom 17. i 18. stoljeća. *Code civil des français* iz 1804, kao arhetip svih kodifikacija koje su kročile kroz 19. stoljeće, predstavlja najznačajniji primjer toga. Prava i pravila tog zakonika artikuliraju misli racionalista – *Locke, Rousseau, Leibniz, Voltaire* – koji iznova definiraju sustav izvora, kao i ulogu interpretacije te viziju Države, koju ističe *Montesquieu*, a koja definira Državu kao entitet koji predstavlja laički i demokratski poredak utemeljen na diobi vlasti¹.

U današnje je doba nesporno stajalište prema kojem se izraz *izvori prava* odnosi i dalje na skup akata sastavljenih od strane tijela za to zadužena; no, također je uvriježen stav da se ne može zanemariti uloga nekih drugih čimbenika i subjekata, među kojima se nadasve ubraja sudska praksa, a koji doprinose stvaranju obvezujućih pravila i načela koji su u stanju kroitati i usmjeravati ljudska ponašanja.

U tom smislu, bilo koji opis izvora prava koji ne uzima u obzir sudske prakse bio bi, kako uostalom upozorava Rodolfo Sacco, lažan i varljiv². Pouka je poznata pravnicima koji se bave komparacijom: “se nell’ordinamento figurano più formanti, la dottrina delle fonti non è completa se non si estende a tutte le fonti che creano i singoli formanti” (*ako u pravnom poretku postoji više pravnih formata, doktrina izvora nije potpuna ako se ne proširi na sve izvore koji stvaraju pojedinačne formante*)³.

Taj široki pojam izvora prava, koji obuhvaća i sudske prakse, dobija važnu potvrdu i od strane Evropske unije kao i njezinih načela.

Ponajprije treba imati na umu kako se Rimskim ugovorom iz 1957. godine stvara nova institucija (EEZ, sada EU) koja ima moć formuliranja novih pravnih regula.

Osim što je ta institucija stvorila svoje interno pravo, koje se izravno primjenjuje, također je promovirala dodatno pravo kroz obvezujuće akte usmjerene Državama članicama, sucima i građanima, dovodeći u mnogim područjima jedinstvo i sklad tamo gdje su ranije postojale različitosti i nesklad.

U današnje doba izvori Evropske unije predstavljaju zacijelo najnapredniju komponentu pravnih sustava pojedinačnih Država članica.

¹ Attilio Guarneri, *Lineamenti di diritto comparato*, Padova, Cedam, VI ed., 2014, str. 151 i dalje; Rodolfo Sacco, Antonio Gambaro, *Sistemi giuridici comparati*, Torino, 1996, str. 298 i dalje.

² Rodolfo Sacco, *Introduzione al diritto comparato*, Torino, Utet, 2011, str. 65 i dalje. Pod pojmom “formanti” ili “legal formants” smatraju se svi elementi koji utječu na primjenu pravila (tzv. living rules), a koji nisu puke zakonodavne odredbe, već proizlaze iz doktrine i sudske prakse.

³ R. Sacco, *Introduzione al diritto comparato, ibidem*, 67.

Naime, pravno uređenje mnogih sektora života, koji se izravno ili neizravno tiču nas građana, kroji se u Bruxellesu. Posve je nadvladana povijesna faza koja je obilježila odnos između Država i Zajednice tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća. Naime, to je razdoblje u prošlosti bilo obilježenom pokušajem izbjegavanja ili barem ograničavanja učinkovitosti i primjene evropskih pravnih izvora u pojedinačnim nacionalnim sustavima.

Usljed tog procesa *evropeizacije*, pravo pojedinačnih Država članica predstavlja u današnjici rezultat skupa normi nacionalnog prava te primarnog i sekundarnog prava EU.

No, kao što ćemo u nastavku razmotriti, pravo Država članica počiva i na sudskim odlukama Suda Evropske unije, koje često u postupku prethodnog pitanja predlažu i nameću svim sucima svih Država članica (a ne samo onim sucima koji su pokrenuli postupku prethodnog pitanja) čitav niz "interpretacija" koji za pravo prikriveno postavljaju prave obvezujuća pravila.

U mnogim pravnim područjima u sadašnjosti gotovo da nije više moguće jasno razgraničiti evropsko od nacionalnog podrijetla određenih pravnih rješenja. Naime nije više moguće identificirati podrijetlo na temelju činjenice pripada li određen propis nacionalnom ili evropskom pravnom poretku.

Posljedice su brojne i sve važne. Zakonodavci, suci, administratori, upravitelji Država članica moraju obratiti pozornost ne samo na nacionalne pravne izvore i na sudsku praksu, već i na evropske pravne izvore i sudsku praksu, čija je primjena obvezatna prema UEU-a i na temelju načela koja uređuju odnose između evropskog pravnog poretka i nacionalnih sustava (izravni učinak, primat, usklađeno tumačenje, neprimjenu, koristan učinak).

Oni moraju također kritički tumačiti nacionalna pravila te procijeniti u svakom pojedinačnom slučaju možebitan nesklad u odnosu na evropsko pravo te posljedično, ako je to potrebno, ne primijeniti nacionalno pravo i praksu, koji odmiču. Drugim riječima, pravnici moraju funkcionalno tumačiti nacionalne propise shodno ciljevima i obvezama predviđenima evropskim izvorima. Posljedično, prilikom primjene nacionalnih propisa "è sempre necessario che coloro che applicano e fanno osservare tali disposizioni si pongano il problema della compatibilità con le regole di diritto europeo" (*potrebno je da oni koji primjenjuju i jamče poštovanje tih propisa razmotre pitanje usklađenosti istih s evropskim propisima*)⁴.

---

⁴ Mario Pilade Chiti (ur.), *Diritto amministrativo europeo*, Milano, Giuffrè, 2018. Onima koji se opiru pripadnosti Evropskoj uniji, jer smatraju da skup spomenutih pravila predstavlja *vulnus* samostalnosti i autonomiji u odlučivanju Država, potrebno je istaknuti da mogu intervenirati u fazi izrade normiranja evropskih normi pri odgovarajućim institucijskim tijelima i tijekom preliminarnih postupaka konzultacija. Ta mogućnost predstavlja jednu od najboljih garancija Država-

SUDSKA PRAKSA SUDA EVROPSKE UNIJE
KAO IZVOR PRAVA

Kao što smo već ranije isticali, sudska praksa Suda EU ima središnju ulogu u procesu *evropeizacije* nacionalnih prava⁵ te je neupitna važnost njegovih odluka. Djelovanje Suda u prošlosti kao u današnjici ima tu važnu ulogu prepoznavanja operativnih pravila kao i općih načela prava te njihovog sadržaja.⁶

Možemo to lako zaključiti iz temeljnih načela koji uređuju odnose između evropskog pravnog poretka i pojedinačnih Država članica: priznanje učinkovitosti odluka Suda, obveza neprimjene nekompatibilnih nacionalnih propisa, načela evropskog primata, usklađeno tumačenje, izravna primjena, učinkovitost zaštite, itd... Radi se o načelima koja nisu kodificirana u Osnivačkim ugovorima, ali čija snaga proizlazi iz tumačenja Suda EU.

Možemo isto zaključiti i u vezi s načelima koja je Sud elaborirao kroz sveobuhvatnu i sustavnu interpretaciju evropskog pravnog poretka. Počevši od određenih tekstualnih elemenata ta se načela i primjenjuju na situacije i područja koja su i šira negoli ona na koja se doimalo da će se primjenjivati prema odredbi u Ugovoru. Tako je bilo, primjerice, s načelom uzajamnog priznavanja nacionalnih propisa, s korisnim učinkom, s lojalnom suradnjom među Državama članicama, sa solidarnošću, s dobrom vjerom, itd.

---

ma radi ostvarivanja pravnih rješenja koja odgovaraju internim potrebama. Upravo u sudjelovanju u stvaranju evropskih pravnih akata može se shvatiti kako smisao Evropske unije nije u pukoj cesiji od strane pojedinačnih Država, dijela njihovog suvereniteta i moći, već u prilici dijeljenja strateških odluka s ostalim evropskim partnerima unutar globaliziranog svijeta, u kome političke granice više ne mogu oponirati kretanju tvrtki i usluga, kao ni dobara ili osoba. U toj perspektivi, bojazni prekomjernog ustupanja suvereniteta od strane pojedinačni Država članica u korist Unije, trebalo bi da se rasplinu i postanu snažne točke u postignuću zajedničkog cilja (i gospodarskog) u globaliziranom svijetu u kojem treba da deluje kroz izbore "deljenog suvereniteta".

⁵ Pier Luigi Portaluri (ur.), *L'Europa del diritto: i giudici e gli ordinamenti*, Napoli, Edizione Scientifiche Italiane, 2012; Gian Antonio Benacchio, "La Corte di giustizia tra armonizzazione e unificazione del diritto europeo dei contratti, Rivista di diritto civile", 2006, br. 6, str. 131 i dalje; također Luisa Antonioli Deflorian, *La struttura istituzionale del nuovo diritto comune europeo: competizione e circolazione dei modelli giuridici*, Trento, Università di Trento, 1996, str. 249 i dalje.

⁶ Jürgen Basedow, "The Court of Justice and Private Law: Vacillations, General Principles and the Architecture of the European judiciary", *European Review of Private Law*, 2010, br. 3, str. 443 i dalje; Guido Alpa, Mads Andenas, *Fondamenti del diritto privato europeo*, Milano, Giuffrè, 2005; Urania Galetta, "Le fonti del diritto amministrativo europeo", in Mario Pilade Chiti (ur.), *Diritto amministrativo europeo*, cit., str. 102 i dalje; Daria de Pretis, "I principi nel diritto amministrativo dell'Unione europea", in Daria de Pretis, Barbara Marchetti, Maurizio Malo (ur.), *Pensare il diritto pubblico*, Trento, Università degli Studi di Trento, 2015, str. 128.

Priznati takvu ulogu evropskoj sudskoj praksi, znači priznati evropskim sucima moć definiranja regula koja se nameću u pojedinačnim Državama članicama. Na taj se način integriraju u nacionalne poretke i inovativna rješenja, koja ponekad nisu još prisutna u pravnim tradicijama Država članica.

Brojne su posljedice tog procesa. Najočitiija jest ona koja se odnosi na preobrazbu procesa donošenja pravnih pravila. Ta je posljedica naročito primjetna u onim sustavima gdje taj proces počiva na parlamentarnim procedurama. U tim sustavima svjedočimo postepenom nastanku jurisprudencijalnog prava, odnosno prava koji pronalazi rješenja kako u propisima tako i u jurisprudencijalnim presedanima, prvenstveno onima Suda EU⁷.

To se događa kad Sud Evropske unije tumači normu ili načelo te nametne *erga omnes* isto tumačenje i primjenu, a istovremeno se ta interpretativna slobodna oduzima Državama članicama. Primjena prava prema tumačenju evropskog Suda ne obvezuje samo onog suca koji je tražio tumačenje pravila, već se nameće *erga omnes*, barem do kada isti taj Sud ne promjeni tumačenje. No, to se doista rijetko događa. Provedena analiza sudske prakse tog Suda ukazuje na to da se ono vrlo rijetko odmiče od svojih ranijih interpretacija⁸. U tom smislu načelo/pravilo definirano od Suda zaprima vrijednost obvezujućeg presedana u odnosu na suce diljem Unije.

Takođe, imamo kao posledicu da Sud ima sposobnost ostvarivati funkciju unifikacije pravila, budući da, tumačeći svi evropski suci na isti način određen propis, posljedično nameću jedinstvu primjenu određenog pravnog rješenja.

Poznato je, uostalom, kako direktive teže ka harmonizaciji pravila Država članica, dok Uredbe teže ka njihovom ujednačavanju. No, iako su pravila ujednačena, nije rečeno da se one na isti način tumače i primjenjuju od strane svih sudova svih Država članica EU. O pravoj unifikaciji evropskog prava možemo govoriti samo onda kada imamo odluku luksemburškog Suda.

Bilo putem *postupka zbog povrede obveze Države članice* (članci 258. i 259. UFEU), s ciljem utvrđivanja usklađenosti nacionalnog propisa s evropskim pra-

---

⁷ Gianmaria Ajani, *Trapianto di norme "informato" e globalizzazione: alcune considerazioni*, in Gianmaria Ajani, Antonio Gambaro, Michele Graziadei, Rodolfo Sacco, Vincenzo Vigoriti, Michel Waelbroeck (ur.), *Studi in onore di Aldo Frignani. Nuovi orizzonti del diritto comparato europeo e transnazionale*, Napoli, Jovene, 2011, str. 33 i dalje; Michele Cozzio, "Il contributo della giurisprudenza all'evoluzione delle regole sugli appalti pubblici", in *Il diritto dell'economia*, 2013, 1, str. 147 i dalje; Id., "Effetti dei cambiamenti giuridici e dell'evoluzione dei formanti sul sistema delle fonti. Osservazioni a margine della disciplina sugli appalti pubblici", *Rivista trimestrale degli appalti*, 2017, br. 3, str. 777 i dalje.

⁸ Ermanno Calzolaio, "Il valore di precedente delle sentenze della Corte di giustizia", *Rivista critica del diritto privato*, 2009, br. 1, str. 41 i dalje.

vom, bilo putem postupka o *prethodnom pitanju* (članak 267. UFEU), Sud uspijeva objedinjavati evropska pravila mnogo više negoli što može učiniti EU zakonodavac donošenjem direktive ili uredbe, budući da presuda kroz svoju interpretaciju nameće sucima jedinstvenu primjenu⁹.

Preobrazbi procesa stvaranja pravila odgovara, kao dodatna posljedica, promjena kvalitete istih. Često, pravila jurisprudencijalnog podrijetla razlikuju se naspram onih pravila parlamentarne derivacije, koje pak nastaju uslijed političke rasprave. Za razliku od ovih drugih, prve ostvaruju cilj funkcionalnog tipa, a njihova je svrha rješavati, specifične situacije, izbjegavajući formalne katalogizacije.

Uostalom, upravo funkcionalnost i akcidentalnost evropskih jurisprudencijalnih *arrêts* ističu granice ovog puta u stvaranju pravila. Pojašnjenje kroz sudsku praksu pravnih instituta i pojmova zacijelo je korisno i valjano, no ne može se zanemariti značajan *deficit* u sustavnosti i pravnoj sigurnosti uslijed autonomije priznate sucima.

Ta je posljedica posebice evidentna onda kada Sud nudi specifično i kogeno tumačenje općih načela: primjerice, načelo proporcionalnosti, transparentnosti, *bona fide* i slično. Završni rezultat je preobrazba općeg načela u partikularnu normu, nudeći na taj način novo pravilo, koje djeluje izravno u sferi Država članica, “preskačući” nacionalne zakonodavce.

DISKRECIJA EVROPSKOG SUCA

Na temelju svega iznesenoga, jasno je zašto odluke Suda Evropske unije predstavljaju fantastičan *trait d'union* između prava Unije i nacionalnih sustava, kao i jedan od temeljnih elemenata stvaranja, nadziranja i inoviranja pravila. Drugim riječima, doslovno se radi o iskonskom pokretaču (“un vero e proprio motore”) razvoja evropskog prava¹⁰.

⁹ Gino Gorla, “Unificazione “legislativa” e unificazione “giurisprudenziale”, in *Le nuove frontiere del diritto e il problema dell'unificazione*, Atti del Congresso internazionale organizzato dalla Facoltà di giurisprudenza dell'Università di Bari, 2–6 aprile 1975, Milano, 1979, Tom I, str. 651 i dalje; Gian Antonio Benacchio, *Diritto Privato della Comunità Europea. Fonti, modelli, regole*, Cedam, Padova, VII ed., 2016, str. 53 i dalje.

¹⁰ Gian Antonio Benacchio, “La Corte di Giustizia tra armonizzazione e unificazione del diritto europeo dei contratti”, cit., str. 133–138; Daria de Pretis, “La tutela giurisdizionale amministrativa in Europa fra integrazione e diversità”, in *Riv. ital. dir. pubbl. com.*, 2005, br. 1, str. 28; Mario Pilade Chiti, “I signori del diritto comunitario: la Corte di Giustizia e lo sviluppo del diritto amministrativo europeo”, *Riv. trim. dir. pub.*, 1991, str. 783 i dalje; Antonio Tizzano, “Qualche riflessione sul contributo della Corte di giustizia allo sviluppo del sistema comunitario”, *Dir. un. eur.*, 2009, br. 1, str. 141 i dalje; Tommaso Giovannetti, *L'Europa dei giudici. La funzione giurisdizionale nell'inte-*

Ne nedostaju kritike glede diskrecije kojom raspolažu evropski suci, naročito zbog toga što ju koriste radi formulacije općih načela i pravila¹¹, koja bi prema tim kritičarima trebala biti izražena na definiran način. Ovo je pitanje poznato pravnicima i ima implikacije koje se odnose na pitanja nomotehnike¹², na pitanja izricanja pravnih koncepata¹³, na pitanja njihovog značaja u vremenu. Sve su to pitanja koja opravdavaju diskreciju suca (uostalom, prema učenju Rodolfa Sacca, “*praticamente non vi è diritto applicato se non precede un’interpretazione*” – praktički nema primjene prava kojoj ne prethodi interpretacija)¹⁴.

Nadalje, potrebno je razmišljati o diskreciji evropskih sudaca također u svjetlu unifikacije pravila, a čija je svrha izbjeći nacionalizaciju evropskog prava uslijed različitih tumačenja nacionalnih sudova.

Drugim riječima, cilj je otkloniti rizik progresivne diversifikacije značaja i primjene evropskog prava kroz “nekoordinirano” djelovanje nacionalnih sudova, što bi prejudiciralo stvaranje prostora sa zajedničkim pravilima između Država Unije.

To ne znači pak negirati vrijednost pluralizma i različitih stajališta u sudskoj praksi. Naime, među elementima koji karakteriziraju interpretaciju i primjenu evropskih pravila od strane nacionalnih sudova dakako ubrajamo različitost primijenjenih rješenja. Te su različitosti dijelom opravdane na temelju drugačijih stajališta glede pitanja od evropskog interesa, a dijelom odražavaju razlike u sustavima, koje počivaju na pravnim tradicijama kojima pripadaju.

No, kao što se ranije istaklo, ako nacionalni sudac odluči primijeniti evropska pravila, čije je tumačenje zatražio ili čije tumačenje je već ranije Sud Evropske unije dalo, mora nužno slijediti upute tog Suda.

---

grazione comunitaria, Torino, Giappichelli, 2009; Giuseppe Martinico, *L'integrazione silente. La funzione interpretativa della Corte di Giustizia e il diritto costituzionale europeo*, Napoli, Jovene, 2009.

¹¹ Cesare Salvi, *Capitalismo e diritto civile. Itinerari giuridici dal Code civil ai Trattati europei*, Bologna, Il Mulino, 2015, str. 198; Jacques Ziller, *Larmonizzazione degli ordinamenti*, Pier Luigi Portaluri (ur.), *L'Europa del diritto*, cit., str. 44 i dalje; Vittorio Italia, *Gli ingranaggi delle leggi*, Milano, Giuffré, 2013, str. 39-40.

¹² V. Italia, *Appunti su disposizioni e norma*, in *Scritti in onore di M.S. Giannini*, Milano, Giuffré, 1988, str. 25 i dalje; Mario Bertolissi, Vittorio Italia, *La semplificazione delle leggi e dei procedimenti amministrativi*, Napoli, Jovene, 2015.

¹³ Rodolfo Sacco, “Riflessioni di un giurista sulla lingua (la lingua del diritto uniforme, e il diritto al servizio di una lingua uniforme)”, *Riv. dir. civ.*, 1996, n. 1, str. 57 i dalje; Silvia Ferreri, *Falsi amici e trappole linguistiche. Termini contrattuali anglofoni e difficoltà di traduzione*, Torino, Giappichelli, 2010; Id., *La lingua del legislatore europeo*, Jacqueline Visconti (ur.), *Lingua e Diritto. Livelli di analisi*, Milano, Giuffré, 2011, str. 247 i dalje.

¹⁴ R. Sacco, *Introduzione al diritto comparato*, nav. delo, str. 67.

Valja također istaknuti kako odluke Suda, baš zbog ranije iznesenih razloga, omogućavaju nacionalnim sucima da se odmaknu od prevladavajućih stajališta u domaćoj sudskoj praksi, krećući u posve novom smjeru. Na taj način, odluke evropskog Suda potiču inovaciju u nacionalnim pravnim sustavima te istovremeno ga vode ka neminovnom odnosu jedinstva i supsidijarnost s pravnim poretkom Unije.

Ova razmatranja ukazuju na specifičan aspekt evropske sudske prakse, čija interpretativna aktivnost može dovesti i do popunjavanja aporija u nacionalnim sustavima te izricanja nepisanih pravila (odnosno ne izrečenih u pozitivnoj normi), koristeći prostor djelovanja (i diskrecije) koja se ne mogu pronaći (izuzećem za Ustavne sudove) u sudskoj praksi Država..

ODLUKE SUDA EVROPSKE UNIJE: ČIMBENICI RAVNOTEŽE I RAZUMNOSTI

Prerogative Suda Evropske unije glede unifikacije i inovacije prava omogućavaju spoznavaju jednog dodatnog pekulijarnog aspekta njegove sudske prakse.

Mislim na sposobnost Suda da potiče, jamči i prenosi sadržaje ravnoteže i razumnosti u primjeni (evropskih) i nacionalnih pravila; sadržaji kojima inače nacionalni suci ne mogu raspolagati, budući da se moraju kretati u prostoru nadzora od strane viših instancija i supsidijarnosti u odnosu na evropsko pravo i na Sud Evropske unije.

Ako je, s jedne strane, činjenica da u sustavima koji počivaju na rimskoj pravnoj tradiciji ideje, interpretacije i nova rješenja prirodno dolaze od dna sudske piramide, s druge pak strane valja također zamijetiti kako sudovi prve instance djeluju u kontekstu u kojem je potrebno različita tumačenja norme podvesti pod zajednički normativni okvir, a koji je u današnje doba značajno evropeiziran.

U tom pogledu pravni instrumenti kojima raspolaže nacionalni sudac su: a) prethodno pitanje (u slučaju dvojbi glede tumačenja evropske norme koju treba primijeniti), b) interpretacije nacionalne norme u skladu s evropskom c) neprikladna nacionalne odredbe koja je očito u suprotnosti s evropskom. Drugim riječima, nacionalni sudac može popuniti aporije vlastitog sustava, izglati proturječnosti i nedostatke, no njegovo je djelovanje uvijek usko povezano uz evropsko pravo i dijalog s evropskim Sudom.

Ta ograničenja autonomiji sudske interpretacije nisu toliko prisutna kad je u pitanju evropski sudac koji raspolaže većim moćima u balansiranju interesa i vrijednosti, kao i u kontroli proporcionalnosti evropskih propisa i, posredno, nacionalnih.

S tog kuta motrišta moguće je istaknuti sposobnost luksemburškog Suda u modeliranju nekih proturječnosti nacionalnih normi, čija bi stroga primjena dovela do rješenja koja su manje uravnotežena i ne baš racionalna.

Mnogobrojni primjeri mogu potkrijepiti ovu tvrdnju, naročito u vezi sa sudskom praksom u području ugovornog prava. Do nedavno područje ugovora počivalo je prvenstveno na nacionalnim pravilima, dok je danas uvelike izmijenjeno evropskim pravilima. Do te mjere da se danas govori o evropskom ugovornom pravu.¹⁵

S time u vezi, može se uzeti za primjer slučaj¹⁶ koji se ticao gospođe *Bellone*, trgovački agent tvrtke *Yokohama SpA* na temelju ugovora o agenciji. Nakon raskida ugovora gospođa *Bellone* zatražila je isplatu naknade koja joj je odbijena budući da talijanski zakon¹⁷ predviđa radi mogućnosti rada kao trgovački agent obvezu upisa u profesionalni registar. Primjena te norme od strane nacionalnog suca išla je u smjeru utvrđivanja ništetnosti ugovora o agenciji kojeg su sklopile osobe koje nisu upisane u registar te posljedično išla je u smjeru nepriznavanja tim istim osobama prava na potraživanje naknade za rad, jer ne raspolažu valjanim naslov za potraživanje te tražbine.

Sud Evropske unije, pozivajući se na direktivu 86/653/EEZ, preokrenuo je u potpunosti prethodnu postojeću talijansku sudsku praksu, tvrdeći da zaštita osoba koje su djelovale kao trgovački agenti ne može biti podređena obvezi upisa u neki registar i da takva obveza upisa u registar ne može uvjetovati valjanost ugovora o agenciji.

Brojni se primjeri mogu pronaći i u području zaštite potrošača, koje se počelo evropeizirati polovicom osamdesetih godina prošlog stoljeća.¹⁸

---

¹⁵ Guido Alpa, *Il contratto in generale. Fonti, Teorie e metodi*, in Antonio Cicu, Francesco Messineo, Luigi Mengoni (ur.), *Trattato di diritto civile e commerciale*, Milano, Giuffrè, I, 2014; Emanuela Navarretta (ur.), *Il diritto europeo dei contratti fra parte generale e norme di settore*, Milano, Giuffrè, 2007; Giovanni De Cristofaro (ur.), *I principi del diritto comunitario dei contratti. Acquis communautaire e diritto privato europeo*, Torino, Giappichelli, 2009; Carlo Castronovo (ur.), *Principi di diritto europeo dei contratti*, Milano, Giuffrè, I-II-III, 2005.

¹⁶ Presuda Suda EU, 30 travnja 1998, C-215/97, *Barbara Bellone v. Yokohama SpA*, ECLI:EU:C:1998:189.

¹⁷ Zakon od 3 maja 1985, br. 204.

¹⁸ Guido Alpa (ur.), "I diritti dei consumatori", in Gianmaria Ajani, Gian Antonio Benacchio (ur.), *Trattato di diritto privato dell'Unione europea*, Torino, Giappichelli, 2009, Tom I i Tom II; Gian Antonio Benacchio, "Tutela delle scelte economiche consumeristiche e punti deboli del modello europeo e nazionale", *Il diritto dell'economia*, 2018, br. 3, str. 1017 i dalje; Christian Twigg-Flesner (ed.), *Research Handbook on EU Consumer and Contract Law*, Cheltenham-Northampton, Edward Elgar Publishing, 2016; Giuseppe Cassano, Antonio Catricalà, Renato Clarizia (ur.), *Con-*

U predmetu *Mohamed Aziz*¹⁹, Sud je utvrdio da mjere predviđene španjolskim zakonodavstvom, a koje nisu priznavale nepoštene klauzule kao osnova na temelju koje je potrošač mogao usprotiviti se ovrsi zbog neispunjena ugovornih obveza, ne jamče ciljeve efektivne zaštite potrošača postavljenima od strane evropskih pravila (direktiva 93/13/EEZ), premda u samoj direktivi se to nije nigdje izričito propisivalo. Bez intervencije Suda i uz nedostatak direktive br. 93/13 od 1992. godine, španjolskom potrošaču bi se bila nudila samo *ex post* zaštita, kojom se ne bi postigao rezultat suzbijanja korištenja takvih klauzuli.

U drugom predmetu, *Ernst Radlinger*,²⁰ radilo se također o direktivi 93/13. Budući da u direktivi stoji vrlo općenito da će pojedinačne Države članice morati propisati kako su eventualne klauzule između potrošača i trgovca kojima se derogira nadležnosti suda potrošača nevaljane, prilikom implementacije direktive neke države, kao primjerice Italija, zaključile su da će sankcionirati postojanje takvih klauzula njihovom ništetošću. No, direktiva 93/13 ne propisuje tko ima aktivnu legitimaciju pokrenuti spor radi utvrđivanja ništetošnosti klauzule. Budući da direktiva to ne propisuje, moglo se smatrati da je svaka Država članica mogla samostalno definirati tko, kada i na koji način bi mogao ustati tužbom tražeći utvrđivanje nevaljanosti takve klauzule. Naprotiv, spomenutom presudom *Radlinger* je definirano kako pitanje nevaljanosti klauzule kojom se derogira nadležnosti suda potrošača mora se moći također pokrenuti *ex officio* od strane suca, a ne samo na inicijativu stranke.

Na taj način Evropski sud ne samo što je uveo novo pravilo, koje nije predviđeno direktivom, s ciljem pokrića očitog normativnog nedostatka, već je uveo ne više pravilo harmonizacije, već pravilo unifikacije, budući da je interpretacija koju nudi Sud obvezujuća ne samo za suca *a quo* (u ovom specifično slučaju radilo se o prvostupanjskome sudu u Barceloni) nego i za sve nacionalne suce svih Država članica EU, koji od tada više ne mogu primjenjivati svoje nacionalno pravo na način koji nije u skladu s tumačenjem danim od strane evropskog Suda.

Sud u Luxembourg je često pojašnjavao sadržaj obveze transparentnosti ugovornih klauzuli, koju obvezu također propisuje direktiva br. 93/13. Ta je obveza često implementirana u pojedinačnim nacionalnim sustavima bez dodat-

---

correnza, mercato e diritto dei consumatori, Torino, Utet, 2018; Vincenzo Cuffaro (ur.), *Codice del consumo*, Milano, Giuffrè, 2019.

¹⁹ Presuda Suda EU, 14. ožujka 2013, C-415/11, *Mohamed Aziz v. Caixa d'Estalvis de Catalunya*, ECLI:EU:C:2013:164; o tomu v. H.-S. Micklitz, "Unfair Contract Terms – Public Interest Litigation Before European Courts", in Evelyne Terry, Gert Straetmans, Veerle Colaert (ur.), *Landmark cases of EU consumer law. In Honour of Jules Stuyck*, Cambridge, Intersentia, 2013, 639–652.

²⁰ Presuda Suda EU, 21. travnja 2016., C-377/14 C-240/98.

nih pojašnjenja i detaljiziranja. Evropski suci²¹ držali su potrebnim nadopuniti oskudni opis sadržaja obveze transparentnosti tvrdeći da, kako bi se mogla poštovati ta obveza, nije dovoljno da klauzule budu čitke na gramatičkoj razini, već da moraju na isti način omogućiti potrošaču donošenje opreznih odluka, s punim shvaćanjem njihovog značaja i svjestan finansijskih posljedica²².

Na evropskoj razini efektivna zaštita potrošača se jamči također putem tzv. *Alternative Dispute Resolution* ili ADR²³ (medijacija, mirenje, arbitraža, *ombudsman*, itd.).

U jednoj recentnoj presudi²⁴, tražilo se da se Sud izjasni glede talijanskog zakona koji propisuje obvezu za stranke, prije negoli se obrate pravosuđu, da pokrenu postupak preventivne medijacije s ciljem favoriziranja izvansudskog rješavanja spora među potrošačima i trgovcima koristeći alternativne i jeftinije metode u odnosu na sudske postupke (tzv. *Alternative Dispute Resolution*), no prinuđujući pritom stranke da ih odvjetnik asistira. Oba su uvjeta (obveza korištenja ADR-a i obvezno zastupanje odvjetnika) izazvala dvojbe, naročito jer evropske odredbe ne predviđaju takvu obvezu. Štoviše minimiziraju njihovu važnost. Ipak je evropski Sud, unatoč šutnji evropskog zakonodavca, ocijenio prvu navedenu obvezu (vezanu uz ADR) propisanu talijanskim zakonom u skladu s evropskim pravom, dočim je drugu (vezanu uz obveznu asistenciju odvjetnika) ocijenio neprikladnom. I u tom slučaju suci iz Luxembourgurga „preinačili” su talijansko zakonodavstvo na temelju ocjene oportuniteti i uravnoteženosti interesa ugovornih strana, iako ne proizlaze izravno iz direktive.

---

²¹ Presuda Suda EU, 30. travnja 2014., C-26/13, *Árpád Kásler et al. v. OTP Jelzálogbank Zrt*, ECLI:EU:C:2014:282; Presuda Suda EU, 20. rujna 2017, C-186/16, *Ruxanda Paula Andriciuc et al. v. Banca Romaneasca SA*, ECLI:EU:C:2017:703; Presuda Suda EU, 9. srpnja 2015, C-348/14, *Maria Bucura v. SC Bancpost*, ECLI:EU:C:2015:447.

²² Presuda Suda EU, 26. travnja 2012, C-472/10, *Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság v. Invitel Távközlési Zrt*, ECLI:EU:C:2012:242; Presuda Suda EU, 19. rujna 2019, C-34/18, *Ottília Lovasné Tóth contro ERSTE Bank Hungary Zrt*, ECLI:EU:C:2019:764.

²³ Na primjer: Direktiva br. 2008/52/CE o nekim aspektima mirenja u građanskim i trgovačkim stvarima; Uredba EU br. 524/2013 o online rješavanju potrošačkih sporova. O tome: Ugo De Luca, “La nozione ‘europea’ di ADR”, in Michele Corradino, Saverio Sticchi Damiani (ur.), *ADR e Mediazione*, Torino, Giappichelli, 2012; Mariacristina Bottino, *La nuova normativa europea in materia di risoluzione alternativa delle controversie dei consumatori, Contratto e impresa/Europa*, 2014, 1, str. 8 i dalje.

²⁴ Presuda Suda EU, 14. lipnja 2017, C-75/16, *Menini e Rampanelli v. Banco Popolare*, ECLI:EU:C:2017:457; više u: Gian Antonio Benacchio, “Le ADR in Italia: gli effetti controproducenti di una sovrapproduzione normativa”, in Ugo Mattei, Albina Candian, Barbara Pozzo, Alberto Monti, Carlo Marchetti (ur.), *Un giurista di successo. Studi in onore di Antonio Gambaro*, Milano, Giuffrè, 2017, II, str. 1391 i dalje.

Nadalje, presudom *Consumer Finance SA* iz 2014²⁵, Sud smatra neprimjerenim francuski model zaštite potrošača kod potrošačkog kreditiranja jer, premda nije bilo u suprotnost s odredbama direktive 2008/48, on dopušta da teret dokazivanja neispunjenja obveza informiranosti na strane vjerovnika/institucija koja kreditira bude na potrošaču. Razlog ocjene neprimjerenosti temelji se na tumačenju kako je uobičajeno zaključiti da potrošač ne raspolaže sredstvima koja mu dopuštaju mogućnost iznošenja tog dokaza. Stoga bi francuski model bio u suprotnosti s načelom učinkovitosti zaštite potrošača.

Mnogi se takvi primjeri mogu ponuditi i u području *javnih ugovora* (javne nabave i koncesije), putem kojih javne uprave stječu dobra i usluge radi zadovoljavanja vlastitih potreba i potreba zajednice. Financijski entitet tog tržišta, kao i njegova važnost s ciljem integracije u jedinstveno unutarnje tržište doveli su postepeno do uvođenja uz nacionalne propise čitavog korpusa evropskih načela i pravila koje se počelo razvijati sedamdesetih godina, a koji se artikulira u zakonske odredbe i jurisprudencijalne odluke koje snažno uvjetuju uređenje i funkcioniranje nacionalnih sustava javnog ugovaranja²⁶.

Primjerice, sudska praksa Suda Evropske unije²⁷, pojašnjavajući značaj i osnovna obilježja pojma osobe koja djeluje u sklopu svoje profesionalne djelatnosti promijenila je ona stajališta sudova i onu praksu javne uprave u Italiji koja su negirala određenim subjektima (obrtni, zaklade, nevladine organizacije, udruge volontera, sveučilišta, znanstveni instituti itd...) mogućnost sklapanja javnih ugovora. S ovom novom i različitom interpretacijom pojma osoba koja djeluje u sklopu svoje profesionalne djelatnosti danas je moguće, nakon sadržajne i formalne pro-

²⁵ Presuda Suda EU, 18. prosinca 2014., C-449/13.

²⁶ V. o tome: Gian Antonio Benacchio, Michele Cozzio (ur.), *Gli appalti pubblici tra regole europee e nazionali*, Milano, Egea, 2012, str. 10 i dalje; C. Bovis, "Developing public procurement regulation: Jurisprudence and its influence on law making", *Common Market Law Review*, 2006, str. 2; F. Lichere, R. Caranta, S. Treumer (ed.), *Modernising Public Procurement: the new Directives*, Djøf Publishing, 2014; Christofer Bovis (ur.), *Research Handbook on EU Public Procurement Law*, Cheltenham-Northampton, Edward Elgar Publishing, 2016; Id., Christofer Bovis, "Regulatory Trends in Public Procurement at the EU Level", *European Procurement & Public Private Partnership Law Review*, 2012, 4, str. 221–227; Roberto Caranta, *I contratti pubblici*, Torino, Giappichelli, 2012, II ed.; José Maria Gimeno Feliu, *La ley de Contratos de Sector Público 9/2017. Sus principales novedades, los problemas interpretativos y las posibles soluciones*, Cizur Menor (Navarra), Editorial Aranzadi, 2019; J.M. Gimeno Feliu, *El nuevo paquete legislativo comunitario sobre contratación pública. De la burocracia a la estrategia*, Cizur Menor (Navarra), Editorial Aranzadi, 2014.

²⁷ Presuda Suda EU, 12. veljače 2008, C-2/06, *Willy Kempter KG v. Hauptzollamt Hamburg-Jonas*. ECLI:EU:C:2008:78; Presuda Suda EU, 4. listopada 2012, C-502/11, *Vivaio dei Molini Azienda Agricola Porro v. Autorità per la Vigilanza sui Contratti Pubblici*, ECLI:EU:C:2012:613; Presuda Suda EU, 23. prosinca 2009, C-305/08, *CoNISMa v. Regione Marche*, ECLI:EU:C:2009:807; Presuda Suda EU, 18. prosinca 2007, C-357/06, *Frigerio L. & C. Snc v. Comune di Triuggio*, ECLI:EU:C:2007:818.

vjere, povjeriti djelo ili uslugu subjektima kojima nije primarni cilj ostvarivanje dobiti ili koji ne raspolažu organizacijskom strukturom pravog društva, ili čak onima koji niti ne jamče kontinuirano prisustvo na tržištu ako su u stanju ponuditi djela, proizvode i usluge javnoj upravi.

U još jednoj nedavnoj odluci²⁸ Sud je intervenirao kako bi ispravio pretjerani formalizam talijanskog modela u području javnih natječaja. Prema talijanskom zakon iz 2016. godine (kojim se implementirala odgovarajuća evropska direktiva) tvrtke koje nisu navele određene stavke troškovnika u ponudi koja služi natjecanju za dobivanje ugovora, bivaju automatski isključene iz natječaja bez mogućnosti naknadne nadopune nedostatka. No, prema stajalištu Suda, nije prihvatljivo isključenje onda kada nedostatak određenih stavki troškovnika proizlazi, kao u onom slučaju, iz činjenice da ponuđeni formular nije sadržavao fizički prostor za navođenje tih troškova. I u tom slučaju, dakle, strogost norme biva umjerena primjenom načela razmjernosti/proporcionalnosti i legitimnog očekivanja, nudeći tvrtkama mogućnost nadopune *ex post* i u određenim slučajevima vlastitih ponuda iako nacionalna norma to izričito onemogućuje.

ZAKLJUČAK

Izneseni primjeri su tek mali dio naspram stotina i stotina odluka donesениh od strane Suda u području ugovornog prava tijekom gotovo sedamdeset godina postojanja. A tek kad bi se spomenula i sva ostala područja uređena izvorima evropskog prava, mogle bi se navesti mnoge druge odluke.

U svakom slučaju ponuđeni primjeri su dovoljni kako bi otkrili posebnosti evropske sudske prakse glede njene sposobnosti *unifikacije, stvaranja i inovacije* pravila uslijed širokih margina autonomije puštene evropskim sucima.

Manje promatrani aspekt je onaj koji dovodi do zaključka da evropska sudska praksa ima sposobnost modeliranja primjenom načela razumnosti “proturječnosti” nacionalnih pravila, čija rigorozna primjena mogla bi dovesti do donošenja rješenja koja bi mogla biti nepravedna ili manje uravnotežena.

Ovaj poseban aspekt onoga što može činiti Sud Evropske unije prema modelu kojeg je krojila Evropska unija, nudi jasnu viziju prava poput živućeg entiteta, sačinjenog od pravila u stalnom razvoju uslijed njihove kontinuirane interpretacije.

Kut motrišta evropske sudske prakse omogućava trenutno shvaćanje dinamičnosti pravila kao i poticaje koje šalje sudac-interpretator. U doba rastu-

---

²⁸ Presuda Suda EU, 2. svibnja 2019, C-309/18, *Lavorgna Srl v. Comune di Montelanico*, ECLI:EU:C:2019:350.

ćeg ubrzavanja društvenih i gospodarskih fenomena/pojava, pa posljedično i nastanka pravila, ne može se ne priznati važnost interpretativnog djelovanja kojim se može pronaći ravnoteža i razumnost između starih pravila i novih problema, kao i između vrijednosti, prava i interesi koji proizlaze iz društva u stalnoj i brznoj transformaciji.

Prof. Dr. GIAN ANTONIO BENACCHIO
Full Professor, Faculty of Law, Trento University

THE INTERPRETATION OF LAW BETWEEN BALANCING
AND REASONABILITY IN THE CASE LAW
OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EU

Summary

It is a known fact that the Court of Justice of the European Union has a key role in the Europeanisation process of national law and the importance of its decisions among the sources of law is undeniable; it remains one of the main sources for the identification of concrete rules, as well as the general principles of law. Acknowledging such a key role to EU case law means recognising its power in establishing rules that then dominate in national legal systems too, integrating them with profoundly innovative solutions that are often not already present in the legal traditions of the Member states. The main aim of this contribution, however, is to underline another aspect which is often not taken into consideration as much, but focuses on the capacity of European law to shape national law according to reasonableness, given that a rigorous application would risk leading to unfair or less balanced solutions. The privileged position of European case law permits to immediately grasp the dynamism of rules. In such times, where social and economic phenomena are moving at a faster pace, it is impossible not to acknowledge the importance of the Court of Luxembourg interpretation, which is able to find balance and reasonableness among old rules and new problems and among beliefs, rights and interests emerging from a society that is constantly and rapidly changing.

Key word: Europeanization, Court of Justice, interpretation, reasonableness, harmonization

Literatura

- Ajani Gianmaria, "Trapianto di norme "informato" e globalizzazione: alcune considerazioni", in Ajani Gianmaria, Gambaro Antonio, Graziadei Michele, Sacco Rodolfo, Vigoriti Vincenzo, Waelbroeck Michel (ur.), *Studi in onore di Aldo Frignani. Nuovi orizzonti del diritto comparato europeo e transnazionale*, Napoli, Jovene, 2011.
- Alpa Guido (ur.), "I diritti dei consumatori", in Gianmaria Ajani, Gian Antonio Benacchio (ur.), *Trattato di diritto privato dell'Unione Europea*, Torino, Giappichelli, 2009.

- Alpa Guido, “Il contratto in generale. Fonti, Teorie e metodi”, in Antonio Cicu, Francesco Messineo, Luigi Mengoni (ur.), *Trattato di diritto civile e commerciale*, Milano, Giuffrè, I, 2014.
- Alpa Guido, Mads Andenas, *Fondamenti del diritto privato europeo*, Milano, Giuffrè, 2005.
- Benacchio Gian Antonio, “La Corte di giustizia tra armonizzazione e unificazione del diritto europeo dei contratti”, *Rivista di diritto civile*, 2006.
- Benacchio Gian Antonio, “Tutela delle scelte economiche consumeristiche e punti deboli del modello europeo e nazionale”, *Il diritto dell'economia*, 2018.
- Benacchio Gian Antonio, Cozzio Michele (ur.), *Gli appalti pubblici tra regole europee e nazionali*, Milano, Egea, 2012.
- Benacchio Gian Antonio, *Diritto Privato della Comunità Europea. Fonti, modelli, regole*, Cedam, Padova, VII ed., 2016.
- Bertolissi Mario, Vittorio Italia, *La semplificazione delle leggi e dei procedimenti amministrativi*, Napoli, Jovene, 2015.
- Bovis Christofer (ur.), *Research Handbook on EU Public Procurement Law*, Cheltenham-Northampton, Edward Elgar Publishing, 2016.
- Bovis Christofer, “Regulatory Trends in Public Procurement at the EU Level”, *European Procurement & Public Private Partnership Law Review*, 2012.
- Bovis Christopher, “Developing public procurement regulation: Jurisprudence and its influence on law making”, *Common Market Law Review*, 2006.
- Calzolaio Ermanno, “Il valore di precedente delle sentenze della Corte di giustizia”, *Rivista critica del diritto privato*, 2009.
- Caranta Roberto, *I contratti pubblici*, Torino, Giappichelli, 2012.
- Cassano Giuseppe, Antonio Catricalà, Renato Clarizia (ur.), *Concorrenza, mercato e diritto dei consumatori*, Torino, Utet, 2018.
- Castronovo Carlo (ur.), *Principi di diritto europeo dei contratti*, Milano, Giuffrè, I-II-III, 2005.
- Cozzio Michele, “Effetti dei cambiamenti giuridici e dell'evoluzione dei formanti sul sistema delle fonti. Osservazioni a margine della disciplina sugli appalti pubblici”, *Rivista trimestrale degli appalti*, 2017.
- Cozzio Michele, “Il contributo della giurisprudenza all'evoluzione delle regole sugli appalti pubblici”, *Il diritto dell'economia*, 2013.
- Cuffaro Vincenzo (ur.), *Codice del consumo*, Milano, Giuffrè, 2019.
- De Cristofaro Giovanni (ur.), *I principi del diritto comunitario dei contratti. Acquiscommunautaire e diritto privato europeo*, Torino, Giappichelli, 2009.
- De Pretis Daria, “I principi nel diritto amministrativo dell'Unione europea”, in De Pretis Daria, Marchetti Barbara, Malo Maurizio (ur.), *Pensare il diritto pubblico*, Trento, Università degli Studi di Trento, 2015.

- De Pretis Daria, “La tutela giurisdizionale amministrativa in Europa fra integrazione e diversità”, *Riv. ital. dir. pubbl. com.*, 2005.
- Ferreri Silvia, *Falsi amici e trappole linguistiche. Termini contrattuali anglofoni e difficoltà di traduzione*, Torino, Giappichelli, 2010.
- Ferreri Silvia, *La lingua del legislatore europeo*, Jacqueline Visconti (ur.), *Lingua e Diritto. Livelli di analisi*, Milano, Giuffré, 2011.
- Gimeno Feliu J.M., *El nuevo paquete legislativo comunitario sobre contratación pública. De la burocracia a la estrategia*, Menor Cizur (Navarra), Aranzadi Editorial, 2014.
- Gimeno Feliu José Maria, *La ley de Contratos de Sector Público 9/2017. Susprincipale snovedades, los problemas interpretativos y las posible ssoluciones*, Cizur Menor (Navarra), Editorial Aranzadi, 2019.
- Giovannetti Tommaso, *L'Europa dei giudici. La funzione giurisdizionale nell'integrazione comunitaria*, Torino, Giappichelli, 2009.
- Gorla Gino, “Unificazione ‘legislativa’ e unificazione ‘giurisprudenziale’”, in *Le nuove frontiere del diritto e il problema dell'unificazione*, Atti del Congresso internazionale organizzato dalla Facoltà di giurisprudenza dell'Università di Bari, 2–6 aprile 1975, Milano, 1979, Tom I.
- Guarneri Attilio, *Lineamenti di diritto comparato*, Padova, Cedam, VI ed., 2014.
- Italia Vittorio, *Gli ingranaggi delle leggi*, Milano, Giuffré, 2013.
- Italia, “Appunti su disposizioni e norma”, in *Scritti in onore di M.S. Giannini*, Milano, Giuffré, 1988.
- Jürgen Basedow, “The Court of Justice and Private Law: Vacillations, General Principles and the Architecture of the European judiciary”, *European Review of Private Law*, 2010.
- Lichere F, Caranta R., Treumer S. (ed.), *Modernising Public Procurement: the new Directives*, Djøf Publishing, 2014.
- Luca Ugo De, “La nozione ‘europea’ di ADR”, in Corradino Michele, Damiani Saverio Sticchi (ur.), *ADR e Mediazione*, Torino, Giappichelli, 2012. Mariacristina Bottino, *La nuova normativa europea in materia di risoluzione alternativa delle controversie dei consumatori*, *Contratto e impresa/Europa*, 2014.
- Luisa Antonioli Deflorian, *La struttura istituzionale del nuovo diritto comune europeo: competizione e circolazione dei modelli giuridici*, Trento, Università di Trento, 1996.
- Martinico Giuseppe, *L'integrazione silente. La funzione interpretativa della Corte di Giustizia e il diritto costituzionale europeo*, Napoli, Jovene, 2009.
- Menini e Rampanelliv. *Banco Popolare*, ECLI:EU:C:2017:457. više u: Gian Antonio Benacchio, “Le ADR in Italia: gli effetti controproducenti di una sovrapproduzione normativa”, in Mattei Ugo, Candian Albina, Pozzo Barbara, Monti Alberto, Marchetti Carlo (ur.), *Un giurista di successo. Studi in onore di Antonio Gambaro*, Milano, Giuffré, 2017.

- Micklitz H.-S., “Unfair Contract Terms – Public Interest Litigation Before European Courts”, in Evelyne Terry, Straetmans Gert, Colaert Veerle (ur.), *Landmark cases of EU consumer law. In Honour of Jules Stuyck*, Cambridge, Intersentia, 2013.
- Navarretta Emanuela (ur.), *Il diritto europeo dei contratti fra parte generale e norme di settore*, Milano, Giuffrè, 2007.
- Pilade Chiti Mario (ur.), *Diritto amministrativo europeo*, Milano, Giuffrè, 2018.
- Pilade Chiti Mario, “I signori del diritto comunitario: la Corte di Giustizia e lo sviluppo del diritto amministrativo europeo”, *Riv. trim. dir. pub.*, 1991.
- Portaluri Pier Luigi (ur.), *L'Europa del diritto: i giudici e gli ordinamenti*, Napoli, Edizione Scientifiche Italiane, 2012.
- Sacco Rodolfo, Antonio Gambaro, *Sistemi giuridici comparati*, Torino, 1996.
- Sacco Rodolfo, *Introduzione al diritto comparato*, Torino, Utet, 2011.
- Sacco Rodolfo, “Riflessioni di un giurista sulla lingua (la lingua del diritto uniforme, e il diritto al servizio di una lingua uniforme)”, *Riv. dir. civ.*, 1996.
- Salvi Cesare, *Capitalismo e diritto civile. Itinerari giuridici dal Code civil ai Trattati europei*, Bologna, Il Mulino, 2015.
- Tizzano Antonio, “Qualche riflessione sul contributo della Corte di giustizia allo sviluppo del sistema comunitario”, *Dir. un. eur.*, 2009.
- Twigg-Flesner Christian (ed.), *Research Handbook on EU Consumer and Contract Law*, Cheltenham-Northampton, Edward Elgar Publishing, 2016.

Datumi prijema i prihvatanja rada
Primljen: 10.10.2019.
Prihvaćen: 20.10.2019.